

HET KWAAD

JULIA SHAW

HET KWAAD

DE PSYCHOLOGIE VAN ONZE DUISTERE KANT

Vertaald door Paul Syrier

2019 Prometheus Amsterdam

Voor de onverzadigbare nieuwsgierigen

De citaten uit Friedrich Nietzsche, *Genealogie der moraal* en *Voorbij goed en kwaad* zijn van Thomas Grafdijk.

Oorspronkelijke titel *Making Evil. The Science Behind Humanity's Dark Side*

© 2019 Julia Shaw

© 2019 Nederlandse vertaling Uitgeverij Prometheus en Paul Syrier

Omslagontwerp DPS Design & Prepress Studio naar een ontwerp van Anzinger und Rasp

Foto omslag Boris Breuer

Foto auteur Boris Breuer

Zetwerk Mat-Zet bv, Soest

www.uitgeverijprometheus.nl

ISBN 978 90 446 4086 1

‘Wie met monsters vecht, moet oppassen zelf geen monster te worden.’

Friedrich Nietzsche, *Voorbij goed en kwaad*

Inleiding: de honger

De beroemde negentiende-eeuwse Duitse filosoof Friedrich Nietzsche schreef in 1881: *‘Böse denken heisst böse machen.’* – kwaad denken betekent kwaad scheppen.¹ Pas als we ergens het etiket ‘kwaad’ op plakken, pas als we denken dat iets het kwaad is, wordt het dat ook. Nietzsche betoogde dat het kwaad een subjectieve ervaring is, niet iets wat inherent is aan een persoon, een voorwerp of een handeling.²

In dit boek onderzoek ik een deel van de wetenschap achter dit gevoel en bespreek ik een heel spectrum van begrippen en noties die dikwijls met het woord ‘kwaad’ worden geassocieerd. Het is een onderzoek naar menselijke hypocrisie, de absurditeit van kwaad, alledaagse krankzinnigheid en alledaags inlevingsvermogen. Ik hoop u uit te dagen om datgene nog eens te overdenken en opnieuw vorm te geven aan wat het betekent om slecht te zijn.

De afgelopen dertien jaar heb ik als student, docent en onderzoeker met veel plezier gepraat over de wetenschap van het kwaad met iedereen die bereid is te luisteren. Wat ik het leukst vind is het vernietigen van de fundamentele opvattingen over goed en kwaad als zwart en wit, er nuanceren en wetenschappelijke inzichten voor in de plaats te stellen. Ik wil dat we allen beter geïnformeerd zullen praten over

gedrag waarvan we in eerste instantie het gevoel hebben dat we het in de verste verte niet kunnen begrijpen of horen te begrijpen. Als we het niet begrijpen lopen we het risico anderen te ontmenselijken, menselijke wezens af te schrijven, eenvoudigweg omdat we hen niet begrijpen. We kunnen, we moeten, proberen datgene te begrijpen waarop we het etiket 'kwaad' hebben geplakt.

Laten we beginnen met een oefeningetje inleving in het kwaad. Denk aan het slechtste wat u ooit hebt gedaan. Iets waarvoor u zich waarschijnlijk schaamt en waarvan u weet dat anderen u er minder gunstig om zullen beoordelen. Ontrouw. Diefstal. Liegen. Stelt u zich nu voor dat iedereen ervan weet. U erop beoordeelt. Het u voortdurend voor de voeten werpt. Hoe zou dat voelen?

We zouden het verschrikkelijk vinden als de wereld ons eeuwig zou beoordelen op basis van daden die we het meest betreuren. Toch doen we dit elke dag met anderen. Wat onze eigen beslissingen betreft zien we de nuances, de omstandigheden, de problemen. Wat anderen betreft zien we alleen de resultaten van hun beslissingen. Dit leidt tot onze definiëring van menselijke wezens, in al hun complexiteit, aan de hand van een enkele afschuwelijke term. Moordenaar. Verkrachter. Dief. Leugenaar. Psychopaat. Pedofiel.

Dit zijn etiketten die we anderen opplakken, gebaseerd op onze waarneming van wat ze, gegeven hun gedrag, wel móeten zijn. Een enkel woord dat bedoeld is om iemands ware karakter samen te vatten en in diskrediet te brengen, anderen duidelijk te maken dat deze persoon niet kan worden vertrouwd. Deze persoon is schadelijk. Deze persoon is eigenlijk helemaal geen persoon, eerder een soort afgrijselijke afwijking. Een afwijking waarin we ons niet moeten proberen in te leven omdat ze zo hopeloos slecht is dat we haar nooit zullen begrijpen. Dergelijke mensen gaan ons begrip te boven, zijn niet te redden, zijn het kwaad.

Maar wie zijn 'zij'? Misschien zal het inzicht dat letterlijk iedereen van ons regelmatig dingen denkt en doet die anderen als verachtelijk beschouwen ons helpen de kern te begrijpen van wat we 'het kwaad' noemen. Ik kan u garanderen dat iemand ter wereld denkt dat u

slecht bent. Eet u vlees? Werkt u bij een bank? Hebt u een onwettig kind? U zult tot de bevinding komen dat dingen die in uw ogen normaal zijn, dat in de ogen van anderen niet zijn en zelfs uiterst afkeurenswaardig zijn. Misschien zijn we wel allen slecht. Of misschien ook niemand.

Als maatschappij praten we veel over het kwaad en toch praten we er eigenlijk helemaal niet over. Elke dag horen we verhalen over de nieuwste wreedheden en houden we ons oppervlakkig bezig met een voortdurende stroom nieuwtjes die ons het gevoel geven dat de mensheid ongetwijfeld gedoemd is. Zoals journalisten vaak zeggen: bloed doet het goed. Ideeën die sterke emoties teweegbrengen worden samengevat in aandachttrekkende koppen van kranten en zo de social media binnengeschoven. Gezien voordat we gaan ontbijten en tegen lunchtijd vergeten: onze consumptie van verhalen over het kwaad is fenomenaal.

Vooraf onze honger naar geweld lijkt nu heviger dan ooit. In een in 2013 gepubliceerd onderzoek van de psychologisch wetenschapper Brad Bushman en zijn collega's naar geweld in films concludeerden ze dat 'geweld in films meer dan verdubbeld is sinds 1950, en dat vuurwapengeweld in films die kinderen onder de dertien alleen onder ouderlijk toezicht zouden mogen zien, [in Groot-Brittannië twaalf jaar] zo is toegenomen dat de score van zeventien jaar en ouder wordt overtroffen'.³ Films worden gewelddadiger, zelfs die welke specifiek voor kinderen zijn bedoeld. Meer dan ooit dringen verhalen over geweld en ernstig menselijk lijden door in ons dagelijks leven.

Wat doet dit met ons? Het vertekent ons begrip van het vóórkomen van misdaad, het laat ons denken dat misdaad gewoner is dan het eigenlijk is. Het heeft gevolgen voor de vraag wat we als slecht aanduiden. Het verandert onze ideeën over rechtvaardigheid.

Ik ben nu op het punt gekomen dat ik uw verwachtingen wil bijstellen over waar dit boek over gaat. Dit is niet een boek dat diep ingaat op individuele gevallen. Er zijn hele boeken gewijd aan specifieke mensen die dikwijls 'slecht' worden genoemd, zoals Jon Venables, de jongste die in het VK ooit voor moord is veroordeeld en door de sensa-

tiepers als 'Het Geboren Kwaad' is aangeduid, of de seriemoordenaar Ted Bundy in de vs of de 'Ken en Barbie-moordenaars' Paul Bernardo en Karla Homolka, in Canada. Het zijn fascinerende zaken, zonder enige twijfel, maar dit boek gaat niet echt over hen. Het gaat over u. Ik zie liever dat u uw eigen gedachten en neigingen begrijpt dan dat ik specifieke voorbeelden van het wangedrag van anderen wil ontleiden.

Dit is evenmin een filosofisch boek, een godsdienstig boek of een boek over moraal. Het is een boek dat probeert ons te helpen begrijpen waarom we elkaar verschrikkelijke dingen aandoen, niet of deze dingen wel horen te gebeuren of wat de juiste bestraffing ervan is. Het is een boek vol experimenten en theorieën, een boek dat probeert bij de wetenschap te rade te gaan om antwoorden te vinden. Het probeert het begrip 'kwaad' in tal van stukjes uiteen te laten vallen en elk stukje op te pakken en afzonderlijk te onderzoeken.

Het is ook geen alomvattend boek over het kwaad. Een heel leven zou te kort zijn voor een dergelijke taak. Misschien bent u teleurgesteld als u hoort dat ik vrijwel geen tijd zal besteden aan wezenlijke onderwerpen als genocide, misbruik van kinderen bij pleegouders, kinderen die misdaden plegen, verkiezingsfraude, verraad, incest, drugs, bendes of oorlog. Als u iets over deze onderwerpen wilt weten, liggen er buiten een heleboel boeken te wachten, maar dit is er niet een van. Dit is een boek dat dieper wil ingaan op de nu beschikbare literatuur en iets onverwachts wil bieden. Dit boek biedt een overzicht van belangrijke en uiteenlopende onderwerpen die met het begrip 'kwaad' te maken hebben en waarvan ik denk dat ze fascinerend en belangrijk zijn en vaak over het hoofd worden gezien.

Monsterjacht

Laat me, voordat we de wetenschap van het kwaad aansnijden, uitleggen wie ik ben en waarom u erop kunt vertrouwen dat ik u op uw tocht door uw nachtmerries zal begeleiden.

Ik kom uit een wereld waar mensen op monsters jagen. Waar politieagenten, openbaar aanklagers en het publiek collectief hun hooi-

vorken grijpen en op zoek gaan naar moordenaars en verkrachters. Ze gaan op jacht omdat ze het weefsel van de samenleving intact willen houden, degenen willen bestraffen die in hun ogen iets slechts hebben gedaan. Het probleem is dat deze monsters soms eigenlijk niet bestaan.

Als forensisch psycholoog die is gespecialiseerd in valse herinneringen zie ik voortdurend gevallen waarin mensen zoeken naar een slechte dader, ook al heeft er in werkelijkheid geen wandaad plaatsgevonden. Valse herinneringen zijn herinneringen die echt aanvoelen maar geen weergave zijn van iets wat werkelijk is gebeurd. Het klinkt allemaal een beetje als sciencefiction, maar valse herinneringen komen maar al te vaak voor. Zoals de onderzoeker van valse herinneringen Elizabeth Loftus heeft gezegd lijken herinneringen, in plaats van een accuraat verslag van het verleden, heel erg op pagina's uit Wikipedia: ze zijn constructief en reconstructief. U kunt ze opslaan en wijzigen, en anderen kunnen dat ook.

In extreme situaties kunnen onze herinneringen uiteindelijk zo ver van de werkelijkheid afdwalen dat we kunnen gaan geloven getuige te zijn geweest van een misdaad die nooit heeft plaatsgevonden. Dit is iets wat ik direct in mijn laboratorium heb bestudeerd. Ik heb de herinneringen van mensen gehackt om hen, tijdelijk, te laten geloven dat ze iets misdadigs hadden gedaan.

Ik bestudeerde dit echter niet alleen maar in het laboratorium. Ik bestudeer het ook in het wild. Ik krijg soms post van gevangenen. Het is heel goed mogelijk dat deze brieven de interessantste dingen zijn die ik per post ontvang. Een van deze brieven kwam begin 2017 binnen. Hij was welsprekend geschreven in een prachtig leesbaar handschrift, beide een nogal ongebruikelijke eigenschap van een brief uit de gevangenis. (Details van deze zaak zijn gewijzigd om zijn identiteit te beschermen.)

In de brief werd uitgelegd dat de afzender in de gevangenis zat omdat hij zijn bejaarde vader had doodgestoken. Hij had hem echter niet maar een enkele keer gestoken: hij had hem vijftig keer gestoken. De dader was ten tijde van de moord universitair docent geweest en had

toen geen strafblad gehad. Hij is niet het soort kerel van wie we zouden verwachten dat hij in het wilde weg mensen neersteekt.

Dus: waarom had hij het gedaan? Ik schrok toen ik het antwoord op deze vraag kreeg. De reden voor de brief was dat hij me wilde vragen hem mijn boek over valse herinneringen te sturen, aangezien het 'nog niet verkrijgbaar was in de gevangenisbibliotheek'. Hij had het vermeld gezien in *The Times* en zei dat hij meer wilde, nee, moest weten over dit onderzoeksgebied. De reden waarom hij meer wilde weten was dat hij in de gevangenis was gaan beseffen dat hij zijn vader vanwege een valse herinnering had vermoord.

Hij beweert dat er het volgende is gebeurd. Terwijl hij een behandeling voor alcoholisme onderging was er gesuggereerd dat een van de verklaringen van afhankelijkheid van alcohol een geschiedenis van seksueel misbruik in de kindertijd was. Door therapeuten en maatschappelijk werkers was hem herhaaldelijk gesuggereerd dat hij misbruikt moest zijn geweest. Terwijl hij de therapie onderging was hij ook de belangrijkste verzorger van zijn bejaarde vader. Hij was uitgeput. Op een avond, toen hij zijn vader verzorgde, waren, zo beweerde hij, alle herinneringen in één golf teruggekomen. In zijn woede, en als daad van wraak, had hij de moord gepleegd. Eenmaal in de gevangenis besepte hij dat deze gebeurtenissen in werkelijkheid nooit hadden plaatsgevonden en dat hij ertoe was gebracht ten onrechte te geloven in een afschuwelijke kindertijd die er nooit was geweest en zich deze te herinneren. Hij zit nu in de gevangenis en ontkent de daad niet, maar heeft er moeite mee zijn eigen brein, zijn eigen gedrag te begrijpen. Een tijd lang had hij gedacht dat zijn vader slecht was. Daarna had hij een verschrikkelijke misdaad gepleegd. Als we zijn versie geloven, kunnen we dan echt zeggen dat hij slecht is?

Ik stuurde hem mijn boek, en in ruil stuurde hij me een brief en een schilderijtje van een roze bloem. Het staat op mijn bureau. Het herinnert me eraan dat we door middel van onderzoek en wetenschappelijke communicatie begrip en menselijkheid kunnen teruggeven aan een groep die al te vaak van beide wordt beroofd.

Het is makkelijk om te vergeten dat de complexiteit van de mense-

lijke ervaring niet ophoudt alleen maar omdat een individu een misdaad heeft gepleegd. Een persoon hoort niet door een enkele daad te worden gedefinieerd. Iemand een moordenaar noemen omdat hij of zij ooit het besluit heeft genomen iemand te vermoorden, lijkt onterecht, overgesimplificeerd.

Veroordeelden zijn ook mensen. Iemand kan 364 dagen per jaar volledig volgens de wet leven en de 365ste besluiten een misdaad te begaan. Zelfs de meest afgrijselijke veroordeelde misdadigers brengen vrijwel hun hele tijd door met het níet begaan van misdaden. Wat doen ze de rest van de tijd? Normale menselijke bezigheden. Ze eten, ze slapen, ze beminnen, ze huilen.

Toch is het voor ons zo makkelijk om dergelijke mensen af te schrijven en hen 'slecht' te noemen. En dit is de reden waarom ik op dit gebied zo graag onderzoek doe. En het is niet alleen het geheugen dat me fascineert als ik probeer te begrijpen hoe we het kwaad in het leven roepen. Ik heb ook wetenschappelijk werk gedaan over psychopathie en morele besluitvorming, en ik heb een leergang in het kwaad gegeven waarin ik ben ingegaan op zulke uiteenlopende onderwerpen als criminologie, psychologie, filosofie, rechten en neurowetenschap. Op het snijvlak van deze disciplines ligt volgens mij het werkelijke begrip van wat we het 'kwaad' noemen.

Het probleem is dat afgrijselijke misdaden in het algemeen meer als een circusvoorstelling worden gezien dan als iets wat we zouden moeten proberen te begrijpen en dat een dergelijk begrip dus allesbehalve wordt vergemakkelijkt. En als we proberen het gordijn weg te trekken om de menselijkheid achter de buitenkant te zien, weerhouden anderen ons er vaak van goed te kijken. Het praten over het begrip 'kwaad' is nog steeds tot op grote hoogte taboe.

Mensen die zich inleven in het kwaad

Als er pogingen tot inleving en begrip worden ondernomen, hoort men vaak de buitengewoon venijnige uitspraak die bedoeld is om iemand de mond te snoeren: dat men zich in sommige mensen niet

moet inleven omdat dat zou inhouden dat ook wij slecht zijn.

Wilt u pedofilie ter discussie stellen? Dat moet betekenen dat u pedofiel bent. Hebt u het over zoöfilie? Dan zegt u dus dat u seks met dieren wilt. Wilt u het hebben over moordfantasieën? Dan bent u duidelijk diep in uw hart een moordenaar. Een dergelijke nieuwsgierigheidsbestraffende houding probeert een afstand te bewaren tussen ons en de mensen die als slecht worden beschouwd. Het gaat om 'wij', de goede burgers, tegenover 'zij', de booswichten. In de psychologie wordt dit 'othering' genoemd. We 'anderen' iemand als we hem of haar als inherent anders dan onszelf zien of behandelen.

Een dergelijk onderscheid is echter niet alleen gericht tegen discussie of begrip, het is ook fundamenteel onjuist om te denken dat onze etikettering van anderen als 'kwaadaardig' of 'slecht' rationeel is en dat ons gedrag tegenover zulke individuen gerechtvaardigd is, maar het onderscheid kan triviale zijn dan we verwachten. Ik wil u helpen de overeenkomsten te verkennen tussen de groepen mensen die u als slecht beschouwt en uzelf, en met een kritische geest te werk te gaan om te proberen hen te begrijpen.

Onze reacties op afwijkend gedrag vertellen ons in laatste instantie misschien minder over anderen en meer over onszelf. Met dit boek wil ik nieuwsgierigheid aanmoedigen, een verkenning bieden van wat het kwaad is en de lessen die we van de wetenschap kunnen leren om de duistere kant van de mens beter te begrijpen. Ik wil dat u vragen stelt, ik wil dat u hongert naar kennis en ik wil uw honger voeden. Gaat u met me mee op een reis om de wetenschap van uw levende nachtmerries bloot te leggen.

Laat me u helpen uw inlevingsvermogen in het kwaad te vinden.

‘Er zijn helemaal geen morele fenomenen, er is slechts een morele uitleg van fenomenen...’

Friedrich Nietzsche, *Voorbij goed en kwaad*

Uw innerlijke sadist: de neurowetenschap van het kwaad

Over Hitlers brein, agressie en psychopathie

Als we het over het kwaad hebben, denken we in het algemeen aan Hitler. Dit is misschien niet verbazingwekkend, omdat Hitler veel van de daden beging die we met het kwaad associëren, waaronder massamoord, verwoesting, oorlog, foltering, haattaal, propaganda en onethische wetenschap. De geschiedenis, en de wereld, zullen eeuwig door zijn nagedachtenis besmeurd zijn.

Een verwijzing naar de allesdoordringendheid van het verband dat we tussen algemene slechtheid en Hitler leggen, vindt zelfs haar neerslag in alledaagse interacties tussen mensen. In discussies worden mensen die dingen zeggen waar anderen het niet mee eens zijn dikwijls geringschattend als ‘nazi’s’ of ‘net Hitler’ omschreven. De Wet van Godwin suggereert dat elke onlinedialoog uiteindelijk tot een vergelijking met Hitler zal leiden. Met deze achteloze vergelijkingen worden de begane wreedheden getrivialiseerd, escaleert de discussie tot een punt waarvan geen terugkeer meer mogelijk is en wordt het gesprek dikwijls in feite afgesloten. Maar ik dwaal af.

Vanwege de gevarieerdheid en diepgang van de verwoestingen waarvoor Hitler direct en indirect verantwoordelijk was, zijn er hele boeken over zijn motieven, zijn persoonlijkheid en zijn optreden ge-

schreven. De mensen hebben lang willen weten waarom, en hoe, hij de man is geworden die we uit de duistere pagina's van onze geschiedenisboeken kennen. In dit hoofdstuk wil ik niet de details van zijn optreden ontleden, maar onze aandacht op slechts één enkele vraag richten: als je teruggaat in de tijd, zou je dan de baby Hitler vermoorden?

Het antwoord op deze ene vraag vertelt me een hoop over u. Als u ja zegt gelooft u waarschijnlijk dat we allen worden geboren met de aanleg om verschrikkelijke dingen te doen. Dat het kwaad in ons DNA kan zitten. Als u nee zegt hebt u waarschijnlijk een minder deterministische visie op menselijk gedrag en gelooft u misschien dat omgeving en opvoeding een kritieke rol spelen in hoe we uiteindelijk als volwassenen zijn. Of misschien hebt u nee gezegd omdat het doden van baby's in het algemeen wordt afgekeurd.

In beide gevallen vind ik het antwoord fascinerend. Ik denk bovendien dat het vrijwel zeker op onvolledig materiaal is gebaseerd. Want weet u echt of vreselijk kleine baby's tot vreselijke volwassenen uitgroeien? En is uw brein echt zo anders dan dat van Hitler?

Laten we een gedachte-experiment ondernemen. Als Hitler nu zou leven en we hem in een MRI-scanner zouden leggen, wat zouden we dan vinden? Zouden er beschadigde structuren zijn, overactieve delen, holten in de vorm van hakenkruisen?

Voordat we zijn brein kunnen reconstrueren moeten we overwegen of Hitler krankzinnig, slecht of beide was. Een van de eerste psychologische profielen van Hitler is tijdens de Tweede Wereldoorlog geschreven. Het wordt beschouwd als een van de eerste misdadigerprofielen in de geschiedenis en is in 1944 door de psychoanalyticus Walter Langer geschreven voor het Office of Strategic Studies,¹ een inlichtingendienst van de vs en een vroege versie van wat later het Central Intelligence Agency zou worden.

In het rapport werd Hitler als 'neurotisch' beschreven, werd gezegd dat hij 'grensde aan schizofrenie', en er werd de correcte voorspelling in gedaan dat hij streefde naar ideologische onsterfelijkheid en zelfmoord zou plegen als hij een nederlaag dreigde te lijden. In het rap-

port werden echter ook een paar pseudowetenschappelijke beweringen gedaan die oncontroleerbaar zijn, waaronder de uitspraak dat hij van masochistische seks hield (gepijnigd of vernederd worden) en 'neigingen tot coprografie' (het eten van uitwerpselen) vertoonde.

Een volgende poging tot het opstellen van een psychologisch profiel werd in 1998 gepubliceerd, ditmaal door de psychiater Fritz Redlich.² Redlich onderneemt iets wat hij een 'pathografie' noemt, een onderzoek naar het leven en de persoonlijkheid van een persoon die onder invloed van een ziekte staat. Na een onderzoek naar Hitlers medische geschiedenis en de medische geschiedenis van zijn familie, naast onderzoeken naar toespraken en andere documenten, betoogt hij dat Hitler blijk gaf van tal van psychiatrische symptomen, waaronder paranoia, narcisme, angst, depressies en hypochondrie. Hoewel hij bewijzen vindt van zo veel psychiatrische symptomen dat hij er 'een psychiatrisch leerboek mee zou kunnen vullen', betoogt hij dat 'het grootste deel van zijn persoonlijkheid meer dan adequaat functioneerde' en dat Hitler 'wist wat hij deed en er trots en enthousiast voor koos'.

Had hij de baby Hitler willen doden? Of zou hij meer belang aan Hitlers opvoeding hebben gehecht? Redlich betoogt dat er tijdens zijn kindertijd weinig is voorgevallen dat ons de gedachte ingeeft dat Hitler een beruchte genocidale politicus zou worden. Hij zegt dat Hitler medisch gesproken een tamelijk normaal kind was, dat seksueel verlegen was en niet hield van het folteren van dieren of mensen.

Redlich spreekt zich verder uit tegen het idee dat de kleine Hitler een erg problematische opvoeding heeft gekregen en bekritiseert psychohistorici vanwege hun veronderstelling dat dit wel zo was geweest. Het schijnt dat we niet kunnen aannemen dat dit de oorzaak van zijn latere optreden is geweest, en het onbevredigende antwoord op de vraag of Hitler krankzinnig was lijkt 'nee' te luiden. Dit blijkt dikwijls het geval te zijn. Alleen het feit dat iemand afgrijselijke misdaden heeft gepleegd betekent niet dat hij of zij geestesziek is. De veronderstelling dat iedereen die dergelijke misdaden begaat geestesziek is, pleit de daders vrij van hun persoonlijke verantwoordelijkheid voor